

A pattern of economic governance with a focus on Imam Ali's tradition: An analysis of fundamental norms in Islamic economics

Ensiyeh Asgari¹ | Sayyede Fatemeh Jaafari²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Qu'ran and Hadith Studies, Hazrat-e-Masoumeh University, Qom, Iran.. E-mail: e.asgari@hmu.ac.ir
2. Master's degree in Hadith, Department of Qu'ran and Hadith Studies, Hazrat-e-Masoumeh University, Qom, Iran. E-mail: fa.jafari@hmu.ac.ir

Article info.

Article type:

Review Article

Article history:

Received 09 April, 2025

Received in revised form 16 July, 2025

Accepted 08 September, 2025

Published online 21 March, 2026

Keywords:

Islamic economics, Governance model, Economic norm, Economic justice, Conduct of Imam Ali (pbuh)

Abstract

Normative economics is a branch of economics that examines the "dos" and "don'ts" of economic activities by providing prescriptions in this field. Islamic texts, in the form of traditions and religious laws, have elucidated the desired norms. This research employs a descriptive-analytical method and emphasizes on the teachings of Imam Ali (pbuh) to extract and analyze a selection of prominent Islamic economic norms from the verses of the Quran and the traditions of the Ahl al-Bayt in order to achieve a model of financial governance. The findings indicate that the most central economic norms in Islam include establishing economic justice, creating trust and economic security, monitoring economic activities, promoting simple living and contentment, encouraging charity and helping the needy, and maintaining people's hope and satisfaction regarding economic matters. These norms do not define the model of financial governance in isolation; rather, they do within an interconnected system. Economic justice, as the pivot and ultimate goal of this model, directs the other norms. Economic security and monitoring lay the groundwork for the realization of justice, while the norms of simple living, charity, and hope establish the cultural and social context for the consolidation and sustainability of the model.

Cite this article: Asgari, E., & Jaafari, S.F. (2026). A pattern of economic governance with a focus on Imam Ali's tradition: An analysis of fundamental norms in Islamic economics. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(1), 213-228. <http://doi.org/10.30512/kq.2026.22978.4085>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2026.22978.4085>

Extended Abstract

Introduction

Normative economics, as a branch of economic science, examines the "dos and don'ts" of economic activities and provides necessary prescriptions. Islamic texts, through religious traditions and laws, elucidate specific norms. The significance of this topic lies in the fact that, in Islamic thought, these norms are not merely the products of social contracts but are rooted in divine traditions (sunan), which establish causal links between human behavior and macroeconomic outcomes. Consequently, extracting and systematically analyzing these norms from authentic religious sources is essential for designing financial governance mechanisms aligned with Islamic principles. The theoretical and practical conduct (Sirah) of Imam Ali (pbuh), particularly during his caliphate, offers a rich repository for this purpose due to his direct experience in governance, his emphasis on social justice, and his management of public resources.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method to extract and analyze prominent economic norms from Quranic verses and the hadiths of the Ahl al-Bayt, with a specific focus on the teachings of Imam Ali (pbuh) as compiled in sources like Nahj al-Balaghah, Ghurar al-Hikam, and other authoritative Shia hadith collections. The goal is to combine these norms into a conceptual model for financial governance. The research adopts a systemic perspective, examining the interconnections and interactions among these norms.

Findings

The research identifies six fundamental and interconnected economic norms within the framework of Imam Ali's teachings. Central to all is the establishment of economic justice, which the Imam identified as a primary reason for accepting governance. This norm rests on three pillars including a) creating equal opportunities and rejecting discrimination, b) ensuring equality in the fundamental right to access public resources (Bait al-Mal) while acknowledging and not negating natural differences in individual capabilities and efforts, and c) eradicating poverty, as poverty is viewed in the Alavid tradition as a threat to religion, intellect, and social harmony.

Surrounding this core are five other crucial norms that serve as its foundation and support system. Building trust and economic security is a prerequisite for any economic activity, encompassing both public confidence in the just application of laws and the stability of the business environment. Efficient supervision of economic activities is another key norm. In this regard, Imam Ali (pbuh) personally monitored the market combated fraud, hoarding and profiteering, and emphasized that supervision would have both economic and ethical dimensions. Simplicity and contentment (zuhd) is not merely an individual virtue but a cornerstone of just governance, preventing the ruling class from distancing itself from the masses and curbing corruption. Charity and supporting the needy (infaq) is framed not as a personal cost but as a high-yield social investment that stimulates economic circulation and facilitates redistributive justice. Finally, maintaining hope and social capital, rooted in fostering positive assumptions (husn al-zann) and social trust, makes the society resilient to economic crises and ensures the acceptance of reform policies.

Conclusion

The research concludes that Imam Ali's model of financial governance is not a collection of isolated precepts but an integrated, dynamic system. It can be visualized in three layers. The core layer is economic justice, the ultimate goal and the guiding principle. The intermediate layer comprises the executive norms, including economic security and efficient supervision, which create the stable and

reliable environment necessary for justice to flourish. The outer layer consists of the socio-cultural supporting norms, including simplicity, charity and hope, which ensure the long-term sustainability of the model and protect it from moral decay and social fragmentation.

These layers interact in a self-reinforcing cycle; justice fosters public trust, trust enables economic prosperity, prosperity reinforces justice, and the cultural norms safeguard this cycle from corruption and inequality. Therefore, the Alavid model offers a holistic framework that integrates justice, efficiency, and ethics. Rooted in divine and human values, it simultaneously aims to ensure the legitimacy and stability of the political system, economic growth, and the socio-cultural well-being of the society. This model possesses significant potential as an indigenous Islamic theoretical framework for normative economics and can inspire contemporary economic policymaking in Muslim societies, offering practical solutions to current challenges.

الگوی حکمرانی مالی با تأکید بر سیره امام علی (ع) (بر پایه تحلیل هنجارهای بنیادین در اقتصاد اسلامی)

انسبیه عسگری^۱ | سبیده فاطمه جعفری^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران. رایانامه: e.asgari@hmu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حدیث، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه حضرت معصومه (س)، قم، ایران. رایانامه: fa.jafari@hmu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله ترویجی	هدف: هدف از انجام این پژوهش، بررسی بایدها و نبایدهای اقتصادی در اسلام با تأکید بر آموزه‌های علوی و استخراج هنجارهای برجسته اقتصاد اسلامی از قرآن و روایات اهل بیت (ع) است تا به الگوی حکمرانی مالی دست یابد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰	روش پژوهش: در این پژوهش، برای استخراج و تحلیل هنجارهای اقتصادی در اسلام، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است که با تمرکز بر آموزه‌های علوی و بررسی آیات قرآن و روایات اهل بیت (ع) صورت گرفته است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که محوری‌ترین هنجارهای اقتصادی در اسلام عبارتند از: برپایی عدالت اقتصادی، ایجاد اعتماد و امنیت اقتصادی، نظارت بر فعالیت‌های اقتصادی، ترویج ساده‌زیستی و قناعت، تشویق به انفاق و دستگیری مستمندان، و حفظ امیدواری و رضایت مردم نسبت به مسائل اقتصادی.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷	این هنجارها در یک سیستم به‌هم‌پیوسته، الگوی حکمرانی مالی را مشخص می‌کنند.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	نتیجه‌گیری: نتیجه پژوهش حاکی از آن است که عدالت اقتصادی به عنوان محور و هدف غایی الگوی حکمرانی مالی عمل کرده و سایر هنجارها را جهت‌دهی می‌کند. امنیت اقتصادی و نظارت، بستر تحقق عدالت سیره علوی را فراهم می‌آورند، در حالی که هنجارهای ساده‌زیستی، انفاق و امیدواری، زمینه فرهنگی و اجتماعی لازم برای تثبیت و پایداری این الگو را ایجاد می‌کنند.
واژگان کلیدی:	اقتصاد اسلامی، الگوی حکمرانی، هنجار اقتصادی، عدالت اقتصادی، سیره علوی.

استناد: عسگری، انسبیه و جعفری، سبیده فاطمه. (۱۴۰۵). الگوی حکمرانی مالی با تأکید بر سیره امام علی (ع) (بر پایه تحلیل هنجارهای بنیادین در اقتصاد اسلامی)، کتاب قیّم، ۱۶ (۱)، پیاپی: ۳۴، ۲۲۸-۲۱۳.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2026.22978.4085>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

اقتصاد اثباتی^۱ به توصیف، تبیین و تحلیل پدیده‌های اقتصادی بر اساس روابط علّی و معلولی می‌پردازد؛ درحالی‌که اقتصاد هنجاری^۲ ناظر بر سیاست‌گذاری و تعیین بایدها و نبایدهای اقتصادی است. در این میان، سخن گفتن از «اقتصاد اسلامی»^۳ تنها در صورتی معنا دار خواهد بود که هنجارهای اقتصادی، به‌عنوان یکی از ارکان اصلی آن، مورد توجه قرار گیرند؛ زیرا در نگاه اسلام، هنجارها صرفاً برآمده از قراردادهای اجتماعی یا توافقات بشری نیستند؛ بلکه ریشه در سنت‌های الهی دارند. این سنت‌ها بر قانونمندی جامعه و پیوند علّی میان رفتارهای انسانی و پیامدهای کلان اقتصادی دلالت دارند و از همین رو، قواعد و الزامات رفتاری را برای ساماندهی نظام اقتصادی تبیین می‌کنند.

با وجود اهمیت بنیادین این موضوع، بررسی متون و پژوهش‌های مرتبط نشان می‌دهد که استخراج و تبیین هنجارهای اقتصادی مبتنی بر منابع دینی و به‌ویژه، سیره معصومین (ع) نیازمند مطالعات نظام‌مندتر و تحلیلی‌تری است. در برخی آثار نیز، رویکردهای اثباتی و توصیفی برجسته‌تر بوده‌اند؛ اما کمبود کارهای تحلیلی-هنجاری منسجم مبتنی بر آموزه‌های علوی محسوس است. از طرفی، برای طراحی سازوکارهای حکمرانی مالی متناسب با مبانی اسلامی، دستیابی به این هنجارها و تبیین عملی آنها ضرورتی اساسی دارد.

سیره و آموزه‌های امام علی (ع)، به دلیل تجارب عملی ایشان در اداره حکومت و توجه ویژه به عدالت اجتماعی و مدیریت منابع عمومی، منبعی غنی برای استخراج بایدها و نبایدهای اقتصادی اسلامی محسوب می‌شود. بر این اساس، مقاله حاضر در پی پاسخ به پرسش ذیل است: الگوی حکمرانی مالی با تأکید بر سیره علوی و بر پایه مهم‌ترین هنجارهای اقتصاد اسلامی چگونه قابل ترسیم است؟ برای پاسخ به این پرسش، پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به استخراج بایدها و نبایدهای اقتصادی از متون دینی و به‌ویژه از آموزه‌های علوی می‌پردازد و سپس با اتکا بر آنها، الگویی مفهومی برای حکمرانی مالی در جامعه اسلامی ارائه خواهد کرد.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در حوزه اقتصاد هنجاری اسلامی و سیره اقتصادی امام علی (ع) انجام شده است که مرور آنها نشان‌دهنده سیر تطور این مباحث و در عین حال، وجود خلأ پژوهشی حاضر است.

در حوزه تمایز اقتصاد اثباتی و هنجاری، بختیاری (۱۳۷۹) در مقاله «اقتصاد اثباتی، اقتصاد هنجاری و اقتصاد اسلامی» به بررسی مفاهیم اقتصاد غربی و منازعات میان اقتصاددانان در حیطه اقتصاد اثباتی و هنجاری می‌پردازد و نتیجه می‌گیرد که مکتب اقتصادی اسلام باید جهت‌دهنده علم اقتصاد باشد. توکلی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی امکان‌پذیری تمایز اقتصاد اسلامی اثباتی و هنجاری» به تفکیک این دو حوزه از منظر اسلامی می‌پردازد و معتقد است، اقتصاد اسلامی هنجاری، متکفل ارزیابی وضعیت‌ها و توصیه‌های ساختاری و سیاستی است؛ حال آنکه اقتصاد اسلامی اثباتی به تبیین و پیش‌بینی می‌پردازد. رضوی‌پور و عیسوی (۱۴۰۲) نیز در مقاله «رویکرد اقتصاد اسلامی به دوگانه اثباتی - هنجاری» به بررسی سیر تاریخی و مفهومی این دوگانه در اندیشه اقتصادی غرب و دسته‌بندی‌های مشابه نزد اقتصاددانان مسلمان پرداخته‌اند و تفسیری جدید از دسته‌بندی گزاره‌های علمی ارائه داده‌اند.

در حوزه قواعد رفتاری در اقتصاد اسلامی، قاسمی اصل (۱۳۹۷) در مقاله «قواعد رفتاری در اقتصاد اسلامی؛ مفهوم، ویژگی‌ها، رویکردهای نظری و مبانی عملی» نشان می‌دهد که در اقتصاد هنجاری اسلامی، قواعد رفتاری در چهارچوب الگوهای پویا، ضوابط

1. Positive economics

2. Normative economics

۳. اقتصاد اسلامی، برخلاف تصور عموم، تنها شامل بایدها و نبایدهای شرعی (مانند حرمت ربا و وجوب زکات) نیست؛ بلکه دارای بخش اثباتی و قابل بررسی تجربی نیز هست. برای مثال، عملکرد یک بانک اسلامی را می‌توان همانند یک واقعیت عینی تحلیل کرد. بنابراین، این اقتصاد، هم جنبه هنجاری و هم جنبه اثباتی دارد و به هیچ‌یک از این دو محدود نمی‌شود (<https://www.tasnimnews.com/fa/news>)، زمان مراجعه به سایت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴.

شرعی باثبات و سیاست‌های متغیر ارائه می‌شود و در اقتصاد اثباتی اسلامی، این قواعد در قالب کشف سازوکارهای موجود، تعیین نسبت آنها با هنجارهای اسلامی و استظهار رفتارهای مکلفان شناخته می‌شوند.

در زمینه سیره اقتصادی امام علی (ع)، حسینی در کتاب «سیره اقتصادی امام علی (ع)» با گزارش تاریخی و تحلیل فعالیت‌های اقتصادی ایشان، تصویری روشن از سیمای اقتصادی امام ارائه داده است. همچنین، مقالاتی چون «بررسی مداخلات اقتصادی دولت با تأکید بر سخن و سیره امام علی (ع)» (نورانی و ایروانی، ۱۳۹۴)، «روش‌شناسی اقتصاد اسلامی بر اساس عملکرد اقتصادی امام علی (ع)» (علم‌الهدی، ۱۳۹۵) و «آشنایی با اندیشه‌های اقتصادی امام علی (ع) در نهج‌البلاغه» (مولایی، ۱۳۹۴) به ابعاد مختلف سیره اقتصادی امام پرداخته‌اند.

با وجود مطالعات ارزشمند پیشین، هیچ‌یک به‌طور نظام‌مند به استخراج و تحلیل هنجارهای بنیادین اقتصاد اسلامی از منظر نهج‌البلاغه با هدف ارائه الگوی حکمرانی مالی پرداخته‌اند. این پژوهش درصدد است با تحلیل کلام علوی، برجسته‌ترین هنجارهای اقتصادی منبعث از سیره امام علی (ع) را استخراج و الگوی حکمرانی ایشان را ترسیم نماید.

۳. برپایی عدالت اقتصادی

توجه به عدالت و تلاش برای تحقق آن در تمامی ارکان نظام حکمرانی علوی و از جمله در بحث اقتصاد، از اصول اولیه است (فتوحی، ۱۴۰۲، ص ۸۷). امام علی (ع) این مهم را یکی از دلایل اصلی پذیرش حکومت دانسته است و می‌فرماید: «هان! به خدایی که دانه را شکافت و انسان را آفرید، اگر حضور حاضران و تمامیت حجت برایم نبود و اگر عهدی نبود که خداوند از عالمان گرفته تا در برابر شکم‌بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان سکوت نکنند، افسار شتر حکومت را بر کوهانش می‌انداختم و پایان خلافت را با پیمان خالی آغازش سیراب می‌کردم» (نهج‌البلاغه، خطبه ۳).

از منظر امام علی (ع)، عدالت کارها را در جایگاه واقعی خود قرار می‌دهد و منافع همگان را تأمین می‌کند (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۳۷). عدالت زینت و زیور فرمانروایان است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۴۰) و هنر سیاست، تحقق عدالت در حکومت است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۳۹). امام معتقدند، به کارگیری عدالت در امور موجب عظمت و ستم باعث شکست و نابودی است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۳۹). بر این اساس می‌توان گفت، عدالت از ارزش‌مندترین هنجارهای اقتصادی به شمار می‌رود که اهمیت آن در سیره و اندیشه امام علی (ع) به وضوح قابل مشاهده است. به‌طور کلی، معیارهای عدالت اقتصادی از دیدگاه ایشان را می‌توان در موارد ذیل بررسی کرد:

۳-۱. ایجاد فرصت‌های برابر

یکی از لوازم اقتصاد هنجاری آن است که حاکم بستری فراهم کند تا استعدادهای متنوع شناسایی و در مسیر درست هدایت و به کار گرفته شوند. از این‌رو، امام در نامه‌ای به مالک اشتر تأکید می‌کند که هیچ نسبتی نباید در اجرای حق دخالت داشته باشد. امام می‌فرماید: «حق را نسبت به هرکس که لازم است، از نزدیک و دور رعایت کن و در این زمینه شکیبیا و طالب پاداش از خدا باش، گرچه این کار به زیان نزدیکان و خاصگانت باشد و در این مورد، آنچه بر تو گران است، به عاقبتش بنگر که سرانجام رعایت حق، پسندیده و نیکوست» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

امام علی (ع) این تساوی را برای همه، حتی خویشاوندان خود رعایت می‌فرمودند. به همین دلیل مشاهده می‌شود که در جریان به عاریت گرفتن گردنبنندی از بیت المال توسط یکی از نزدیکانش، به شدت ناراحت شده و به این عمل اعتراض می‌کنند: «ای دختر علی بن ابی طالب! از قبول حق سرباز مزن. آیا همه زنان مهاجر در این عید از چنین گردنبنندی استفاده می‌کنند؟» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۰۸).

۳-۲. تساوی در اصل دریافت حق

همه انسان‌ها در گوهر انسانیت، یعنی اصل آفرینش با یکدیگر برابر هستند. از همین رو، هیچ نسبت سببی و نسبی‌ای، موجب تمایز حق برای ایشان نخواهد شد. امام علی(ع) و هر فرد تحت حکومت او به یک اندازه از بیت‌المال سهم دارند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۰۷). البته، این تساوی به معنای نادیده گرفتن تفاوت‌های موجود در جامعه نیست. برای مثال، انسان‌ها از روحيات و حتی ویژگی‌های جسمی متفاوتی برخوردارند و به تبع آن، استعدادهايشان نیز متفاوت است. هرکس که توانایی استفاده از این استعدادها را داشته باشد، مسلماً می‌تواند به جایگاه والایی دست یابد. طبق بیان قرآن، انسان در هر مسیری که کوشش کند، نتیجه تلاش خود را دریافت خواهد کرد: ﴿مَنْ كَانَ يُرِيدِ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ... وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا... كَلَّا نُمَدُّ هَؤُلَاءِ وَهَؤُلَاءِ مِنْ عَطَاءِ رَبِّكَ وَمَا كَانَ عَطَاءُ رَبِّكَ مَحْظُورًا﴾ (اسراء/ ۱۸-۲۰)؛ هر کس خواهان [دنیای] زودگذر است، به زودی هر که را خواهیم [نصیبی] از آن می‌دهیم... هر کس خواهان آخرت است و نهایت کوشش را برای آن بکند و مؤمن باشد، آنانند که تلاش آنها مورد حق‌شناسی واقع خواهد شد... هر دو [دسته]: اینان و آنان را از عطای پروردگارت مدد می‌بخشیم، و عطای پروردگارت [از کسی] منع نشده است.

امام علی(ع) نیز بر همین عقیده استوار بوده و انسان‌ها را از نظر توانایی‌های جسمی و شاخص‌های شخصیتی نابرابر می‌داند و این عدم تساوی را به آفرینش تکوینی انسان نسبت می‌دهد. به اعتقاد ایشان، نظام آفرینش الهی با حکمت و تدبیر خود، انسان‌ها را به صورت نابرابر آفریده است تا مکمل یکدیگر باشند. امام در این باره می‌فرماید: «مبادی سرشتشان میان آنان تفاوت به وجود آورده و این به خاطر آن است که پاره‌هایی از زمین شور و شیرین و زبر و نرم بودند. پس اینان بر اساس نزدیکی زمینشان به هم نزدیکند و به اندازه اختلاف خاکشان با هم متفاوتند. یکی را صورتی زیبا ولی عقلی کم، یکی را قامتی بلند و همتی کوتاه، یکی را عملی پاک و صورتی زشت، یکی را قامتی کوتاه و عقلی دوراندیش، یکی را طبعی نیکو ولی خصلتی ناباب، یکی را دلی سرگشته و عقلی پریشان و یکی را زبانی گویا و دلی تیز و دانا عنایت فرمود» (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۴).

ابن ابی الحدید در تفسیر این جمله بیان می‌کند که خداوند نفوس انسان‌ها را از جهت ماهیت مختلف آفریده است؛ لذا برخی قدرتمند و برخی ناتوان، برخی بلندهمت و برخی کوتاه‌همت شده‌اند. وی نظر افلاطون مبنی بر اختلاف ماهوی انسان‌ها را می‌پسندد و آن را ذکر می‌کند (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴، ج ۱۳، ص ۱۸).

امام علی(ع) در تفسیر آیه ۳۲ سوره زخرف، تفاوت توانایی‌های فطری و تکوینی را موجب تفاوت خواسته‌های مردم و در نتیجه، اشتغال به پیشه‌ها و حرفه‌های گوناگون (تجارت، صنعتگری، خیاطی، نجاری و...) برای دوام و استواری حیات انسان می‌داند و می‌فرماید: «خداوند متعال به حکمت خود، اراده‌ها و همت‌های مردمان و سایر حالاتشان را مختلف قرار داد تا باعث قوام معیشت آنها شود» (حرعاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۹، ص ۱۰۳).

از سوی دیگر، تفاوت کسب افراد، موجب تمایز در برخورداری از امکانات و بهره‌های مادی می‌گردد. به همین جهت، امام علی(ع) بر توزیع منابع بر اساس تلاش و کوشش افراد تأکید می‌کند: «قطعاً این مال نه از آن من است و نه از آن تو، بلکه غنیمت امت اسلام و اندوخته ایشان و نتیجه خون‌ریزی شمشیرهای آنان در میدان‌های نبرد است. اگر با آنان در جهادشان شریک بودی، تو را هم بهره‌ای همچون آنان است، و گرنه، دسترنج آنان برای دهان دیگران نیست» (نهج البلاغه، خطبه ۲۳۲).

بر این اساس، باید توجه داشت که برابری گوهر ذاتی، هرگز به معنای نادیده گرفتن تلاش‌ها نیست. آنجا که سهم افراد از بیت‌المال، سهم پایه‌ای است، امام علی(ع) میان خود و آحاد جامعه تساوی را رعایت می‌فرمودند؛ اما در جایی که قوام جامعه به کوشش و همت افراد بستگی داشت، توزیع منابع را بر اساس آن انجام می‌دادند. از این رو، می‌توان نتیجه گرفت که مساوات به این معناست که نباید عظمت جایگاه فردی باعث شود، رنج کم او بزرگ جلوه داده شود و جایگاه پایین‌تر فردی، تلاش بزرگ او را کوچک بشمارد. از

سوی دیگر، اجرای حق، آشنا و غریب نمی‌شناسد. به همین دلیل، بر حاکم لازم است تا از رانت‌خواری پرهیز کند و از آن جلوگیری نماید و بداند که همه مردم بر او حقی دارند. این موضوع از پایه‌های اصلی اقتصاد هنجاری است.

۳-۳. فقرزدایی و الزامات آن در عدالت اقتصادی

عدالت به معنای دادن حق به صاحب حق است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۵۲). امام علی (ع) نیز در تعریف عدالت می‌فرماید: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا» (نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷)؛ یعنی عدالت آن است که هر چیز در جای خود قرار گیرد. «قسط» نیز به همین معناست و اهل لغت آن دو را به یک معنا دانسته‌اند (ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۸۳۶) یا گفته‌اند قسط، عدلی است که ظاهر باشد و از این رو، برای ترازو از کلمه قسط استفاده می‌شود؛ چون عدالت در وزن را با آن می‌توان نشان داد؛ درحالی‌که عدل می‌تواند مخفی باشد (عسکری، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۱۴۸). برخی نیز بر همین اساس، قسط را نصیب و بهره یا به طور خاص، بهره عادلانه می‌دانند (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۸، ص ۲۹۹).

شرایط اقتصادی شایسته برای آحاد جامعه، نمود عینی عدالت است. امام در خطبه ۱۳۱ نهج البلاغه می‌فرماید: «خدایا تو می‌دانی که آنچه انجام دادیم نه از روی رغبت به قدرت بود و نه برای افزون‌طلبی از مال بی‌ارزش دنیا؛ بلکه برای آن بود که نشانه‌های دینت را به جایگاه اصلی‌شان بازگردانیم و برنامه اصلاح را در شهرهای آشکار کنیم تا بندگان ستم‌کشیده‌ات در امان باشند و حدود تعطیل‌شده‌ات برپا گردد». در این خطبه، هدف اصلی، احیای شعائر دین و اصلاح سرزمین‌ها در صدر اولویت‌های حکومت دینی قرار دارد؛ همچنان که در نامه ۵۳ نیز در کنار آبادانی سرزمین‌ها، گرفتن مالیات، رسیدگی به امور اقتصادی، جهاد با دشمنان و تأمین امنیت، صلاح و مصلحت مردم مطرح می‌شود.

بدون شک، پیشرفت و سازندگی اخلاقی مردم با مسأله اقتصاد پیوندی ناگسستنی دارد. امام علی (ع) در توصیه به محمد بن حنفیه می‌فرماید: «يَا بَنِيَّ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكَ الْفَقْرَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنْهُ فَإِنَّ الْفَقْرَ مَنَقَصَةٌ لِلدِّينِ مَدْهَشَةٌ لِلْعَقْلِ دَاعِيَةٌ لِلْمَقْتِ» (نهج البلاغه، حکمت ۳۱۹). بر اساس این فرمایش، فقر، دین انسان را خدشه‌دار کرده و عقل آدمی را ناقص می‌سازد و موجب دشمنی می‌شود. در نقلی دیگر از امام چنین آمده است: «الْفَقْرُ يُخْرِسُ الْفَطْنَ عَنْ حُجَّتِهِ وَ الْمَقْلُ غَرِيبٌ فِي بَلَدْتِهِ» (نهج البلاغه، حکمت ۳). این سخن امام حاکی از آن است که فقر، اندیشه و استدلال عاقل را کُند کرده و او را در شهر خود غریبه می‌کند. داعی از امام در نهج البلاغه نقل شده است که نشان می‌دهد، اگر مردم از فقر آدمی آگاه شوند، عزت نفس او لکه‌دار خواهد شد؛ درحالی‌که استطاعت و بی‌نیازی از مردم موجب حفظ آبروی اوست (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۵). امام در بیانی دیگر، فقر را مرگ بزرگ‌تر دانسته‌اند: «الْفَقْرُ الْمَوْتُ الْأَكْبَرُ» (نهج البلاغه، حکمت ۱۶۳). بر اساس این آموزه‌ها، باید از فقر به عنوان مانعی بزرگ در مسیر بالندگی و سازندگی اخلاقی نام برد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۱۳، ص ۳۳۲). از این رو، باید در تحقق عدالت، هر صاحب حقی به حق خود برسد و همگان حق رشد اخلاقی و حرکت در مسیر کمال را داشته باشند. بر این اساس، فقرزدایی معیار سومی در معیارهای عدالت است که در پی ساختن زندگی اقتصادی بهتر برای مردم است.

فقرزدایی نه صرفاً یک اقدام رفاهی، بلکه رکن عدالت اقتصادی و بستر تعالی اخلاقی جامعه است. در جامعه‌ای که عدالت در توزیع فرصت‌ها و منابع رعایت شود، اعتماد عمومی به نظام اقتصادی شکل می‌گیرد و امید به آینده تقویت می‌شود. امام علی (ع) در خطبه ۲۳۲ تأکید می‌کنند که بیت‌المال، دستاورد مجاهدت امت است و هیچ فرد یا گروهی حق ویژه در آن ندارد. این بیان نشان می‌دهد که مبارزه با فقر از مسیر توزیع عادلانه منابع و جلوگیری از رانت‌خواری می‌گذرد.

امام علی (ع) حتی در مواجهه با نزدیک‌ترین افراد خود، عدالت اقتصادی را مقدم می‌داشتند. روایت مربوط به اظهار فقر عقیل و درخواست سهم بیشتر از بیت‌المال و رد آن توسط امام (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۴)، شاهدی روشن است که نشان می‌دهد عدالت در نگاه علوی حد و مرزی جز رضای الهی ندارد. در نتیجه، عدالت اقتصادی تنها زمانی تحقق می‌یابد که علاوه بر اصل تساوی و فرصت برابر، سیاست فقرزدایی به‌عنوان معیار سوم در کانون برنامه‌های حکومتی قرار گیرد.

افزون بر توزیع منابع به نحو عادلانه، راه کارهای دیگر چون نظارت مستقیم بر توزیع زکات (نهج البلاغه، نامه ۵۳)، تشویق به اطعام در حیطی‌ها (نهج البلاغه، خطبه ۱۴۲) و تأکید بر «إرفاق» به قرض گیرندگان (نهج البلاغه، نامه ۵۳)، در الگوی حکمرانی امام مشاهده می‌گردد.

۴. شکل‌گیری اعتماد (امنیت) اقتصادی

یکی از پایه‌های اساسی اقتصاد هنجاری، شکل‌گیری اعتماد در حوزه اقتصاد است که زیربنای هرگونه توسعه محسوب می‌شود. در مطالعات امنیتی معاصر، برای تحلیل امنیت چهار مؤلفه کلیدی (منبع تهدید، منبع تأمین امنیت، موضوع امنیت و مرجع امنیت) در نظر گرفته می‌شود (افتخاری و قدیری، ۱۳۸۴، ص ۳۴).

مفهوم امنیت اقتصادی از سال ۱۹۴۵ میلادی مورد توجه نظام‌های سیاسی قرار گرفت و با پایان جنگ سرد بر اهمیت آن افزوده شد؛ به گونه‌ای که از دهه ۱۹۹۰ شاهد تغییر ماهوی از «اقتصاد به عنوان یک بعد امنیتی» به «اقتصاد به عنوان یک رویکرد امنیتی» بوده‌ایم (لکزی، ۱۳۹۳، صص ۵-۶). از دیدگاه رابرت ماندل، امنیت اقتصادی عبارت است از «میزان حفظ و ارتقای شیوه زندگی مردم یک جامعه از طریق تأمین کالاها و خدمات، هم از طریق عملکرد داخلی و هم از طریق حضور در بازارهای بین‌المللی» (Mundell, 1998, p. 107). باری بوزان نیز امنیت اقتصادی را «نظم حاکم بر عوامل اساسی تأمین نیازهای معیشتی انسان» تعریف می‌کند (اخوان کاظمی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۶).

در نگاه قرآنی، ایمان یا امنیت معنوی را می‌توان نوعی تضمین برای تمامی ابعاد امنیت در نظر گرفت و حتی می‌توان آن را زیربنای امنیت قلمداد کرد. قرآن کریم سرزمینی را که از نعمت ایمان برخوردار باشد، به‌عنوان سرزمین امن معرفی می‌کند و جامعه‌ای مؤمن را مثال می‌زند که از امنیت و آرامش برخوردار بوده و روزی‌اش به فراوانی از هر سو می‌رسیده است: ﴿وَصَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ ءَامِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَ الْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ﴾ (نحل/ ۱۱۲)؛ خدا شهری را مثل زده است که امن و امان بود [و] روزی‌اش از هر سو فراوان می‌رسید، پس [ساکنانش] نعمت‌های خدا را ناسپاسی کردند، و خدا هم به سزای آنچه انجام می‌دادند، طعم گرسنگی و هراس را به [مردم] آن چشاند.

مصادیق مهم واژگانی چون «نعمت»، «نعیم» و «برکات» در قرآن را می‌توان امنیت دانست که به مؤمنان عطا می‌شود. علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۹۶ سوره اعراف به این معنا اشاره کرده و «برکات» را به معنای هر چیز زیادی از قبیل امنیت، آسایش، سلامتی، مال و اولاد می‌داند که انسان معمولاً با فقدان آنها آزمایش می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص ۲۰۱). به علاوه، در تفسیر آیه ۱۰۳ سوره آل عمران به وضعیت ناامن جامعه جاهلی اشاره شده و معنای نعمت در این آیه چنین بیان شده است: «مراد از نعمت، همان الفتی است که خداوند ایجاد کرد و مراد از اخوتی که این نعمت محققش ساخته، همان الفت قلوب است» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۳۷۱). این تفسیر نشان می‌دهد که چگونه ایمان می‌تواند به ایجاد امنیت اجتماعی و وحدت منجر شود. دیدگاه امام علی (ع) نیز همسو با قرآن است. یکی از پیش شرط‌های تحقق عدالت اقتصادی در اندیشه علوی، ایجاد اعتماد عمومی و امنیت اقتصادی است. بدون امنیت در حوزه تولید، مبادله و توزیع، عدالت به سطحی از شعار تقلیل یافته و امکان تحقق عملی نخواهد داشت. به همین دلیل، امام علی (ع) در نامه‌ها و خطبه‌های خود بارها بر ضرورت ایجاد فضایی امن برای فعالیت اقتصادی مردم تأکید کرده‌اند. از نگاه امام علی (ع)، امنیت اقتصادی دو بعد اساسی دارد:

نخست، اطمینان مردم به حاکمیت که بدانند قوانین اقتصادی عادلانه و بدون تبعیض اجرا می‌شوند؛ دوم، اطمینان فعالان اقتصادی به ثبات محیط کسب‌وکار که در پرتو آن بتوانند با آرامش به تولید و تجارت بپردازند. این دو بعد در کنار هم، اعتماد عمومی را شکل می‌دهند و زمینه را برای تحقق عدالت اقتصادی فراهم می‌سازند.

امام علی(ع) در نامه به مالک اشتر، به صراحت توصیه می‌کنند که بازرگانان و صنعتگران را مورد حمایت قرار دهد؛ زیرا آنان ستون‌های اصلی معیشت مردم و موتور حرکت اقتصاد هستند؛ اما در عین حال هشدار می‌دهند که همین قشر، اگر بدون نظارت رها شوند، ممکن است با احتکار^۱، گران‌فروشی و سودجویی، اعتماد مردم را سلب کرده و عدالت اقتصادی را مختل سازند (نهج البلاغه، نامه ۵۳). بنابراین، در حکمرانی علوی امنیت اقتصادی هم‌زمان با نظارت عادلانه تحقق می‌یابد.

نتیجه چنین رویکردی، ایجاد چرخه‌ای است که در آن تکیه بر عدالت، رونق اقتصادی را به همراه دارد و این رونق به نوبه خود، امنیت و ثبات نظام سیاسی را تضمین می‌کند. در حقیقت، امنیت اقتصادی نه یک امر صرفاً معیشتی، بلکه یک رکن حکمرانی اسلامی است که به بقای حکومت مشروع و عادلانه کمک می‌کند.

به بیان دیگر، امیرالمؤمنین(ع) با تأکید بر «حمایت از تولید و تجارت مشروع» و در عین حال «مبارزه با سودجویی و رانت‌خواری»، الگویی ارائه می‌دهند که در آن اعتماد عمومی هم بستر و هم پیامد عدالت اقتصادی است. این پیوند دوسویه نشان می‌دهد که بدون امنیت و اعتماد، عدالت اقتصادی پایدار نمی‌ماند و بدون عدالت، هیچ امنیتی ماندگار نخواهد بود.

۵. نظارت بر فعالیت‌های اقتصادی

نظارت بر فعالیت‌های اقتصادی از مهم‌ترین هنجارهای این حوزه به شمار می‌رود. اگرچه پایه‌های اقتصادی جامعه بر بازرگانان و صنعتگران استوار است و محیط کسب و کار باید به گونه‌ای باشد که آنان با خیال راحت به فعالیت بپردازند؛ اما نبود نظارت کافی می‌تواند خطرآفرین باشد و نباید از آسیب‌های احتمالی مانند طمع و حرص آنان غافل بود. برای جلوگیری از این اختلال، ضروری است روابط بازار به دقت تحت نظارت باشد؛ یعنی در عین فراهم‌آوری بستری امن برای فعالیت‌های اقتصادی، نظارت دائمی نیز باید وجود داشته باشد تا مناسباتی که منجر به بهره‌کشی و روابط مبتنی بر ظلم می‌شوند، جامعه را به سوی خطرات بزرگ سوق ندهند (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۵، ص ۱۹۶).

نظارت صحیح و کارآمد به گونه‌ای است که معیار سنجش عادلانه بوده و هم از تولیدکننده و هم از مصرف‌کننده حمایت به عمل آورد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۹، ص ۵۱۹). امیرالمؤمنین علی(ع) در این زمینه می‌فرمایند: «داد و ستد باید به سادگی و بر اساس موازین عدالت صورت گیرد و به نرخی معامله شود که به فروشنده و خریدار اجحاف نشود» (نهج البلاغه، نامه ۵۳).

امام علی(ع) نه تنها نظارت بر فعالیت اقتصادی در حال انجام را ضروری می‌دانستند، بلکه حتی پس از پایان معاملات نیز بر آنها نظارت داشته و در صورت لزوم، اموال به دست آمده به ناحق را به صاحبان اصلی‌شان بازمی‌گرداندند. ایشان در این خصوص می‌فرمایند: «سوگند به خدا، حق ستم‌دیده را از ستمگر خواهیم ستاند و مهار را به بینی ستمگر زده، او را همچون شتر می‌کشانم تا به آب‌شخور حق برسد، اگرچه این کار برایش ناخوشایند باشد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۳).

امام خود بر داد و ستد در بازار نظارت داشتند و رعایت موازین اخلاقی را به بازاریان سفارش می‌کردند. ایشان قیمت‌ها را بررسی نموده و با گران‌فروشی مبارزه می‌کردند و در مقابل، متخلفان اقتصادی با شدیدترین وجه برخورد می‌نمودند. این رویکرد امام، به لحاظ اهمیت بازار و نقش‌آفرینی حیاتی آن در اقتصاد و معیشت مردم بود. آن بزرگوار هر روز صبح به بازارهای کوفه می‌رفت و به تعبیر راوی، همچون «معلم کودکان»، بازاریان را به تقوا و پرهیز از کم‌فروشی، دروغ، خیانت و ظلم سفارش می‌کرد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۵۱).

۱. احتکار در روایات اسلامی مورد توجه بوده و به شدت در قبح و مذمت آن سخن گفته شده است. پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند: «هر گونه احتکاری که به مردم زیان برساند و قیمت [کالاها] را به ضرر آنان افزایش دهد، خیری در آن نیست» (ابن حیون، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۳۵). همچنین، از امام صادق(ع) درباره کسی که به امید گران شدن مواد غذایی، آن را احتکار می‌کند، پرسیده شد. امام فرمودند: «اگر مواد غذایی به قدری فراوان است که به [همه] مردم می‌رسد، اشکالی ندارد؛ ولی اگر کم است و به اندازه نیاز همه مردم نیست، احتکار مواد غذایی و رها کردن مردم، ناپسند است» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۱۶۵).

امام در میان مسلمانان فریاد برمی آورد که در معامله «غش» نکنند، احتکار روا ندارند، انصاف را پیشه سازند و کالا را همان گونه که هست عرضه کنند، نیک نمایی نکنند، با مراجعه کنندگان با خلق و خوی انسانی برخورد کنند، به هنگام خرید کالا، فروشنده را کم ارزش نسازند و هنگامی که قصد فروش چیزی را دارند، کالای خود را به نادرست جلوه ندهند. تمامی این توصیه‌ها و هشدارهای امام به بازاریان در مورد رعایت انصاف، عدالت، اخلاق انسانی، کرامت و رادمدی، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (محمدی ری شهری، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۱۱). بدین ترتیب، نظارت امام علی(ع) بر بازار تنها به جنبه‌های اقتصادی محدود نمی‌شد، بلکه ابعاد اخلاقی و اجتماعی را نیز در بر می‌گرفت. ایشان با در نظرگیری جامعه اسلامی به عنوان یک پیکره واحد، بر این باور بودند که اختلال در هر بخش از اقتصاد می‌تواند تأثیرات نامطلوبی بر سایر بخش‌های جامعه بگذارد. از این رو، نظارت ایشان بر فعالیت‌های اقتصادی، در واقع حرکتی در راستای حفظ تعادل و سلامت تمامی ارکان جامعه بود.

این نظارت همه جانبه نه تنها به حفظ عدالت اقتصادی کمک می‌کرد، بلکه موجب ایجاد اعتماد عمومی به نظام حکومتی می‌شد و مردم با اطمینان از نظارت دقیق امام، با آرامش خاطر به فعالیت‌های اقتصادی خود می‌پرداختند. الگوی نظارتی امام علی(ع) می‌تواند به عنوان مدلی جامع برای نظام‌های اقتصادی معاصر مورد توجه قرار گیرد. در این الگو، نظارت اقتصادی نه به عنوان یک اقدام سلبی، بلکه به عنوان عاملی مثبت در جهت ارتقای کارایی اقتصادی و تحقق عدالت اجتماعی در نظر گرفته می‌شود.

۶. ساده‌زیستی و قناعت

از ساده‌زیستی در نهج البلاغه به «زهد» تعبیر شده است (نهج البلاغه، نامه ۴۵ و ۵۳). زهد در لغت به معنای اعراض از اشیاء است (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۰) و در اصطلاح اخلاق، به معنای دل‌ن بستن به دنیا و آماده‌بودن برای آخرت با طیب خاطر است (فیض کاشانی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶۱). به گفته امام، اگر انسان به فناپذیری دنیا عمیقاً بیندیشد، به نعمت‌های دنیایی دل‌بسته نمی‌شود و به دلیل زوال آنها دلسرد نمی‌گردد. از این رو، نگاه والاتری یافته و پستی و بلندی‌های دنیا وی را ناکام نمی‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵، ج ۸، ص ۴۰۴).

ساده‌زیستی به عنوان یکی از هنجارهای بنیادین در الگوی حکمرانی علوی، نقشی محوری در تنظیم رابطه حاکمیت با مردم و تضمین سلامت نظام اقتصادی ایفا می‌کند. بر اساس سیره عملی و گفتاری امام علی(ع)، این اصل نه تنها یک فضیلت فردی، بلکه سنگ بنای حکمرانی عادلانه و زمینه‌ساز اعتماد عمومی است.

امام علی(ع) در عمل نشان داد که ساده‌زیستی حاکمان، موجب دوری از حرص و طمع و مانع شکل‌گیری طبقه خاص و فاصله‌گیری از توده‌های مردم می‌شود. ایشان با انتخاب زندگی ساده و دوری از تشریفات، الگویی عینی از «حکمرانی خدمتگزار» ارائه دادند که در آن، زمامدار خود را خدمتگزار مردم می‌داند و نه مالک بر آنان. این نگرش در نامه ۵۳ نهج البلاغه به روشنی مشاهده می‌شود: «پس برای خود، آن اندازه از زندگی بخواه که برای ناتوان‌ترین مردم جامعه می‌پسندی». ساده‌زیستی به عنوان یک هنجار حکمرانی، سه کارکرد اصلی دارد:

الف) پیشگیری از فساد اقتصادی: با حذف انگیزه‌های ثروت‌اندوزی و رانت‌خواری در میان حاکمان؛ ب) تقویت اعتماد عمومی: هنگامی که مردم سادگی زندگی زمامدار را ببینند، به عدالت او ایمان می‌آورند و ج) تضمین توزیع عادلانه منابع: حاکم ساده‌زیست، بیت‌المال را امانتی الهی می‌داند و در توزیع آن جانب عدالت را رعایت می‌کند.

۷. انفاق و دستگیری

انفاق در لغت از ریشه «نَفَقَ» به معنای گذاشتن چیزی و از بین رفتن یا تمام شدن آن چیز است که معمولاً با فروختن تمام می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۸۱۹). انفاق در اصطلاح شرعی به خارج ساختن مال از ملک خود و بخشش آن به دیگری اطلاق

می‌شود که از طریق صدقه، بخشش در راه جهاد و هرگونه عمل خیری که خداوند به آن امر کرده است، محقق می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۱۵).

امام علی (ع) از عواقب بخل هشدار می‌دهد: «مَنْ بَخِلَ بِمَالِهِ ذَلَّ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۲۹۳): کسی که در خرج کردن مالش بخل ورزد، ذلیل می‌شود. ایشان خود نمونه عملی این سیاست بود و می‌فرمودند: «إِنَّكُمْ إِلَىٰ إِنْفَاقٍ مَا أَكْتَسَبْتُمْ أَحْوَجَ مِنْكُمْ إِلَىٰ اِكْتِسَابِ مَا تَجَمَعُونَ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۳۷۹)؛ شما به انفاق کردن آنچه به دست آورده‌اید، محتاج‌تر هستید تا به دست آوردن آنچه گرد می‌آوردید. این جمله بر اهمیت گردش سرمایه در جامعه و تقویت پیوندهای اجتماعی از طریق انفاق هدفمند تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که انفاق نه یک هزینه شخصی، بلکه یک سرمایه‌گذاری اجتماعی و اقتصادی با بازده بالاست. کارکردهای اجتماعی و اقتصادی انفاق را می‌توان در چند مورد عمده بررسی کرد:

الف. رشد و توسعه اقتصادی

انفاق با تزریق منابع به پایین‌ترین سطوح جامعه، چرخه اقتصادی را تحریک می‌کند (صدر، ۱۳۷۵، ص ۳۳۸). مطالعات معاصر نشان می‌دهد که کمک‌های هدفمند و سرمایه‌گذاری اجتماعی نقش مؤثری در کاهش نابرابری، تقویت سرمایه اجتماعی و افزایش اعتماد عمومی دارند (سن، ۲۰۰۹، ص ۳۵۲). توزیع درآمد میان اقشار مختلف جامعه، به‌ویژه رشد مصرف گروه‌های کم‌برخوردار که عمدتاً نیروی کار نیز هستند، بهبود وضعیت بهداشت و تغذیه را به دنبال دارد که در نهایت، به رشد اقتصاد و تولید کمک شایانی خواهد کرد (خادم‌علیزاده، عبداللهی آرانی و غفورزاده، ۱۳۹۶، صص ۱۷-۱۸).

ب. عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی به معنای رعایت حقوق افراد و اعطای حق به هر ذی‌حقی است. این عدالت متکی بر دو اصل است: حقوق و اولویت‌ها، به این معنا که افراد بشر نسبت به یکدیگر دارای حقوق و اولویت‌هایی می‌شوند؛ و دیگری، خصوصیات ذاتی بشر که به گونه‌ای آفریده شده که در کارهای خود ناگزیر از به‌کارگیری اندیشه‌های اعتباری (آلت فعل) است تا با استفاده از آنها به هدف خود دست یابد. این اندیشه‌ها انشایی هستند که باید به وسیله بایدها و نبایدها مشخص شوند (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۷۶).

نظام اقتصادی اسلام به منظور زدودن فقر و برقراری رفاه عمومی در جامعه، توزیع عادلانه ثروت و درآمد را در سه مرحله ترسیم کرده است: پیش از تولید، پس از تولید و توزیع مجدد. ملاک اصلی توزیع در دو مرحله اول «کار» است و نیروی کار با توجه به فعالیتی که انجام می‌دهد، سهم دریافت می‌کند؛ اما در مرحله توزیع مجدد، ملاک توزیع «نیاز» افراد است؛ زیرا ممکن است ناتوانی برخی افراد از مشارکت در فعالیت اقتصادی و همچنین، وجود برخی عوامل طبیعی در تولید، سبب تفاوت درآمد و بروز شکاف طبقاتی گردد (فراهانی‌فرد، ۱۳۸۱، ص ۱۲۲).

۸. حفظ امیدواری و سرمایه اجتماعی

امیدواری به بهبود شرایط اقتصادی، یکی از پایه‌های اساسی اقتصاد هنجاری در اسلام محسوب می‌شود. در جامعه اسلامی مطلوب، افراد مشکلات را موقتی تلقی کرده و جنبه‌های منفی زندگی را زودگذر می‌دانند. این نگرش ریشه در آموزه‌های دینی دارد که بر موقتی بودن حوادث دنیا، چه مثبت و چه منفی، تأکید می‌کنند. امیرالمؤمنین (ع) در این باره می‌فرماید: «به زیور و نعمت آن [دنیا] گول نخورید و از رنج و سختی آن بی‌تابی مکنید؛ زیرا عزت و فخرش از میان می‌رود و زیور و نعمتش فانی می‌شود و رنج و سختی آن پایان می‌پذیرد» (نهج‌البلاغه، خطبه ۹۹).

این امیدواری در مواجهه با مشکلات اقتصادی، به مثابه یک «سرمایه اجتماعی» عمل می‌کند که بستر آن بر «حسن‌ظن» استوار است (رشیدپور، ۱۳۷۴، ص ۵۰). هرچه سطح خوش‌بینی و اعتماد در جامعه بالاتر باشد، ارزیابی مثبت‌تری از راه‌حل‌های مشکلات به دست می‌آید و راه‌بردهای بهبود، با پذیرش بیشتری مواجه می‌شوند.

روایات اهل بیت(ع) به «رجاء» (امید) به عنوان یک عامل انگیزشی برای انجام طاعات و نیکی‌ها سفارش کرده‌اند. امید و خوف، هر دو، عوامل تعدیل‌کننده روح انسان و مشوق حرکت به سوی تعالی هستند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۶۷؛ تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۸۳).

اعتماد اجتماعی که رکن اصلی سرمایه اجتماعی است، نقش حیاتی در سلامت روان افراد و پایداری جامعه ایفا می‌کند. «حسن‌ظن» نسبت به دیگران، عنصر کلیدی در شکل‌گیری این اعتماد است؛ زیرا افراد در شرایط عدم قطعیت، با تکیه بر همین احساس مثبت، به یکدیگر اعتماد می‌کنند (جوهری‌پور، ۱۳۹۳، ص ۴۳). در آموزه‌های اسلامی، «حسن‌ظن» به دو شکل مورد توجه قرار گرفته است:

الف) حمل کار دیگران بر درستی: امیرالمؤمنین(ع) می‌فرماید: «کار برادر دینی خود را به بهترین وجهی مقرر دار تا آنکه دلیلی به دست تو آید که بر تو چیره شود و راه توجیه را بر تو ببندد و به هیچ سخنی که از برادرت برآید، بدگمان مباش تا محمل خوبی برای آن توانی یافت» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۶۲).

ب) اعتماد به دیگران و پرهیز از بدگمانی: اعتماد در حد معقول و بدون ساده‌اندیشی، از جمله فضایل اخلاقی است. امام علی(ع) می‌فرماید: «بدترین مردم کسی است که اعتماد نمی‌کند بر مردم به سبب بدگمانی او، و اعتماد نمی‌کند کسی بر او به سبب بدی کردار او» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۹۳).

ایشان «نیکویی گمان» را از بهترین خصلت‌ها و بالاترین مراتب تقوا می‌دانند (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۱۱۹). این نگرش در قواعد فقهی نیز تجلی یافته است. قاعده «اصالة الصحة» بر صحت و درستی اعمال دیگران تا زمانی که خلاف آن ثابت نشده، تأکید دارد (انصاری، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۳۴۵). همچنین در روایات، بدگمانی به مؤمنان از نشانه‌های ضعف ایمان شمرده شده است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۲۹۶). «حفظ امیدواری» از طریق تقویت حسن‌ظن و اعتماد اجتماعی، نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک هنجار اقتصادی کلیدی در الگوی حکمرانی علوی است که به ثبات نظام اقتصادی می‌انجامد.

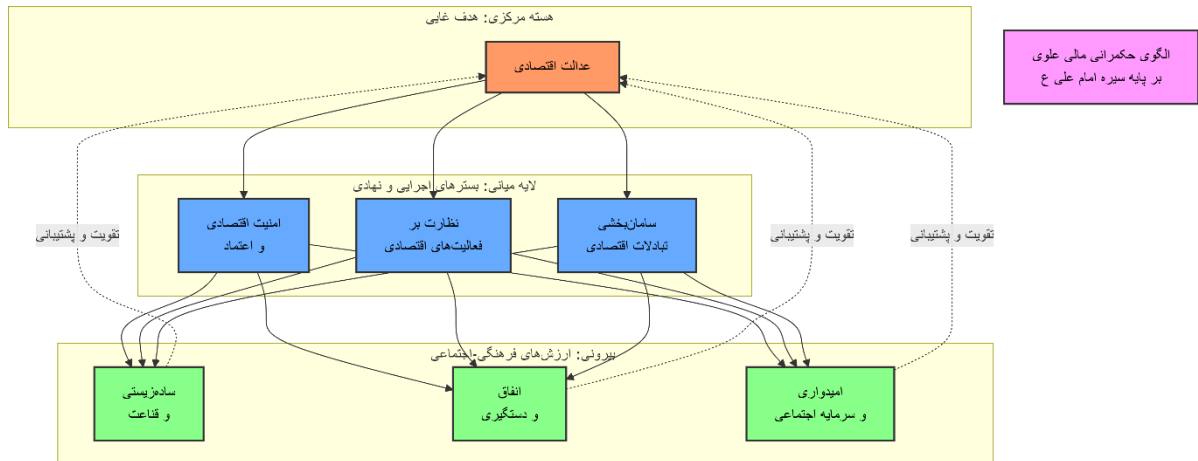
۹. تعامل هنجارها و شکل‌گیری الگوی حکمرانی

هنجارهای اقتصادی در اندیشه علوی نه به صورت جداگانه، بلکه در قالب یک منظومه به هم پیوسته معنا می‌یابند. در این منظومه، عدالت اقتصادی همچون هسته مرکزی و هدف غایی عمل می‌کند و دیگر هنجارها هر یک به گونه‌ای بستر تحقق و تثبیت آن را فراهم می‌سازند.

سه هنجار امنیت اقتصادی، نظارت کارآمد و سامان‌بخشی به تبادلات، ستون‌های اجرایی این منظومه‌اند. این عناصر محیطی باثبات و مطمئن برای فعالیت‌های اقتصادی پدید می‌آورند و از طریق اعتمادسازی، سلامت بازار و جلوگیری از انحرافات، عدالت را از سطح شعار به عرصه عمل می‌کشانند.

در لایه بیرونی، سه هنجار ساده‌زیستی، انفاق و امیدواری، نقش ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی پشتیبان را ایفا می‌کنند. ساده‌زیستی حاکمان و مردم، مانع شکل‌گیری فاصله‌های طبقاتی و فساد مالی می‌شود. انفاق و یاری‌رسانی، شکاف‌های اجتماعی را ترمیم می‌کند و سرمایه اجتماعی را افزایش می‌دهد و امیدواری، جامعه را در برابر بحران‌های اقتصادی مقاوم می‌سازد و اعتماد عمومی به نظام اقتصادی را پایدار نگه می‌دارد.

تعامل این دو لایه (اجرایی و فرهنگی) با هسته مرکزی عدالت، یک چرخه تکاملی می‌آفریند: عدالت اقتصادی موجب اعتماد و رضایت عمومی می‌شود؛ اعتماد عمومی بستر رونق تولید و سرمایه‌گذاری را فراهم می‌کند؛ رونق اقتصادی به عدالت پایدارتر می‌انجامد و ارزش‌های فرهنگی همچون ساده‌زیستی و انفاق، این چرخه را از سقوط در دام مصرف‌گرایی، تبعیض و فساد مصون می‌دارند. به بیان دیگر، الگوی حکمرانی علوی در اقتصاد یک نظام یکپارچه و خودپایدار است؛ نظامی که در آن، ارزش‌ها و سازوکارها هم‌افزا عمل می‌کنند و هر جزء بدون دیگری کارآمدی خود را از دست می‌دهد. این نگاه شبکه‌ای به هنجارها، وجه تمایز اساسی الگوی علوی از بسیاری از الگوهای اقتصادی معاصر است که غالباً بر یک یا دو بُعد متمرکز می‌شوند و پیوند میان ابعاد اخلاقی، فرهنگی و نهادی را نادیده می‌گیرند. شکل زیر تعامل هنجارها در الگوی حکمرانی علوی را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تکیه بر آموزه‌های قرآن و نهج البلاغه و با محوریت سیره اقتصادی امام علی (ع)، کوشید تا الگویی نظام‌مند از حکمرانی مالی اسلامی ارائه دهد. یافته‌ها نشان داد که عدالت اقتصادی نه یک اصل فرعی، بلکه ستون فقرات نظام حکمرانی علوی است؛ به گونه‌ای که تمامی هنجارهای اقتصادی دیگر در نسبت با آن معنا می‌یابند. عدالت در این نگاه، سه رکن بنیادین دارد: تساوی در حق، فراهم‌سازی فرصت‌های برابر و مبارزه با فقر. این سه رکن در هم تنیده‌اند و تنها در پیوند با یکدیگر می‌توانند به تحقق عدالت منجر شوند.

در کنار این محور اصلی، مجموعه‌ای از هنجارها همچون ایجاد اعتماد و امنیت اقتصادی، نظارت کارآمد بر فعالیت‌های اقتصادی، ساده‌زیستی و قناعت، ترویج انفاق و یاری‌رسانی و تقویت امیدواری و سرمایه اجتماعی، به منزله بسترهای فرهنگی و اجرایی عمل می‌کنند. این هنجارها در منظومه علوی نه به صورت جداگانه، بلکه در قالب یک نظام هماهنگ و پویا تعریف شده‌اند؛ نظامی که در آن عدالت اقتصادی، امنیت، نظارت و ارزش‌های اخلاقی به صورت هم‌افزا تحقق می‌یابند.

بر این اساس می‌توان گفت، الگوی حکمرانی علوی در اقتصاد (حکمرانی مالی)، الگویی تلفیقی از عدالت، کارآمدی و اخلاق است که با تکیه بر ارزش‌های الهی و انسانی، هم‌زمان به مشروعیت و پایداری نظام سیاسی، رشد اقتصادی و سلامت فرهنگی و اجتماعی جامعه می‌انجامد. این الگو ظرفیت آن را دارد که نه تنها در سطح نظری به عنوان چهارچوبی بومی و اسلامی برای اقتصاد هنجاری مورد توجه قرار گیرد، بلکه در عرصه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اقتصادی جوامع اسلامی امروز نیز الهام‌بخش باشد. برای تکمیل این مسیر، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده:

شاخص‌های عملیاتی برای هر یک از هنجارهای شناسایی شده طراحی و آزمون شوند؛

قابلیت اجرایی این الگو در اقتصادهای معاصر و نظام‌های حکمرانی موجود سنجیده شود؛

نسبت این الگو با نظریه‌های جدید حکمرانی و عدالت اقتصادی در اندیشه غرب و شرق مورد مقایسه و تحلیل قرار گیرد.

به این ترتیب، الگوی حکمرانی علوی می‌تواند نه تنها به غنای نظریه‌پردازی در حوزه اقتصاد اسلامی کمک کند، بلکه راهکارهایی عملی و کارآمد برای حل چالش‌های اقتصادی جوامع امروز ارائه دهد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم. ترجمه: محمد مهدی فولادوند. (۱۴۱۸). دار القرآن الکریم.
- نهج البلاغة، گردآوری: سید رضی، محمد بن حسین. (۱۹۸۰). تحقیق: صبحی صالح، دار الکتب اللبنانی.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله. (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغة. مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفی(ره).
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی. (۱۳۸۵). دعائم الإسلام. مؤسسة آل البيت(ع).
- ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸). جمهرة اللغة. دار العم للملايين.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴). تحف العقول. دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین.
- ابن فارس. احمد بن فارس. (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. مكتب الإعلام الاسلامي.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹). مناقب آل أبي طالب. علامه.
- اخوان کاطمی، بهرام. (۱۳۸۷). امنیت اقتصادی و راهکارهای تأمین آن در آموزه‌های قرآنی و روایی. مطالعات قرآن و حدیث. (۲)، ۱۸۳-۲۱۵.
- ازهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱). تهذیب اللغة. دار إحياء التراث العربي.
- افتخاری، اصغر و نصری، قدیر. (۱۳۸۴). روش و نظریه در امنیت پژوهی. پژوهشگاه مطالعات راهبردی.
- انصاری، مرتضی بن محمد. (۱۴۲۸). فرائد الأصول. مجمع الفكر الاسلامي.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- جواهری پور، مهرداد؛ رحیمی، محمد و مؤمن پور، رضا. (۱۳۹۳). شکل‌گیری اعتماد اجتماعی و فراتحلیل عوامل مؤثر در آن. مطالعات جامعه‌شناختی ایران، ۴(۱۴)، ۷۵-۹۷.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. آل البيت لاحیاء التراث.
- خادم علیزاده، امیر؛ عبداللهی آرانی، مصعب و غفورزاده، حسین. (۱۳۹۶). ارتباط انفاق و رشد اقتصادی در ایران. اقتصاد اسلامی، ۱۷(۶۵)، ۵-۳۲.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۵). تراز بالندگی. دریا.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ القرآن. دار القلم.
- رشیدپور، مجید. (۱۳۷۴). مبانی اخلاق اسلامی. هجرت.
- سن، آمارتیا. (۲۰۰۹). ایده عدالت. ترجمه احمد عزیز. نشر نی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰). المیزان في تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- عسکری، حسن بن عبدالله. (۱۴۰۰). الفروق فی اللغة. دار الآفاق الجدیة.
- فتنی، یوسف. (۱۴۰۲). رابطه اقتصاد و سیاست در سیره علوی. سیره پژوهی اهل بیت (علیهم السلام). ۹(۱۶)، ۸۷-۱۱۰.
- <https://doi.org/10.22081/csa.2023.75581>
- فراهانی فرد، سعید. (۱۳۸۱). سیاست‌های اقتصادی در اسلام. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۷۸). رسائل فیض کاشانی. مدرسه عالی شهید مطهری.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی. دار الکتب الإسلامية.
- لکزایی، نجف و حاج زاده، هادی. (۱۳۹۳). بررسی امنیت اقتصادی افراد از خلال قواعد فقه امامیه با نگاهی به مرجع امنیت. دانشنامه حقوق اقتصادی. ۲۱(۶)، ۱-۳۱.
- لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. دار الحدیث.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳). بحار الأنوار. دار إحياء التراث العربي.
- محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۹). دانش‌نامه امیرالمؤمنین(ع). دار الحدیث.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۵). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). پیام امام؛ شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغة. دارالکتب الاسلامیه.
- نیک‌گهر، عبدالحسین. (۱۳۶۹). مبانی جامعه‌شناسی. رایزن.

References

The Holy Qur'an. (1998). Translated by Muhammad Mehdi Fooladvand. Dar al-Qur'an al-Karim.

- Al-Radi, Muhammad ibn al-Hossein (compiler). (1980). *Nahj al-Balaghah* (edited by Subhi al-Salih). Dar al-Kitab al-Lubnani. [in Arabic]
- Akhavan Kazemi, Bahram. (2008). Economic security and its provision strategies in Qur'anic and Hadith teachings. *Qur'an and Hadith Studies*, 1(2), 183–215. [in Persian]
- Askari, Hassan ibn 'Abd Allah. (1980). *Al-Furuq fi al-Lughah*. Dar al-Afaq al-Jadidah. [in Arabic]
- Ansari, Murtaza ibn Muhammad. (2008). *Fara'id al-Usul*. Majma' al-Fikr al-Islami. [in Arabic]
- Azhari, Muhammad ibn Ahmad. (2001). *Tahdhib al-Lughah*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]
- Hurr al-Amili, Muhammad ibn Hassan. (1996). *Tafsil Wasa'il al-Shia ila Tahsil Masa'il al-Shari'a*. Dar al-Ihya' al-Turath. [in Arabic]
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1987). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Arabic]
- Laythi al-Wasiti, 'Ali ibn Muhammad. (1997). *'Uyun al-Hikam wa al-Mawa'iz*. Dar al-Hadith. [in Arabic]
- Majlisi, Muhammad Baqir ibn Muhammad Taqi. (1983). *Bihar al-Anwar*. Dar al-Ihya' al-Turath al-Arabi. [in Arabic]
- Raghib al-Isfahani, Hossein ibn Muhammad. (1992). *Al-Mufradat fi Alfaz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [in Arabic]
- Tamimi al-Amidi, Abd al-Wahid ibn Muhammad. (1987). *Tasnif Ghurar al-Hikam*. Islamic Propagation Office of Qom Seminary. [in Arabic]
- Delshad Tehrani, Mostafa. (2016). *Taraz-e Balandegi*. Darya Publications. [in Persian]
- Eftekhari, Asghar, & Nasri, Qadir. (2005). *Method and Theory in Security Studies*. Strategic Studies Research Center. [in Persian]
- Farahani-Fard, Sa'id. (2002). *Economic Policies in Islam*. Institute for Culture and Islamic Thought. [in Persian]
- Fathi, Yousef. (2023). The relationship between economics and politics in the Alavid tradition. *Ahl al-Bayt Sirah Studies*, 9(16), 87–110. [in Persian] <https://doi.org/10.22081/csa.2023.75581>
- Fayz Kashani, Mulla Muhsin. (1999). *Rasa'il Fayz Kashani*. Shahid Motahhari Higher School. <https://www.tasnimnews.com/fa/news>. [in Arabic]
- Ibn Abi al-Hadid. (1984). *Sharh Nahj al-Balaghah*. Ayatollah al-Uzma al-Mar'ashi al-Najafi Library. [in Arabic]
- Ibn Durayd, Muhammad ibn al-Hassan. (1988). *Jamharat al-Lughah*. Dar al-Ilm li al-Malayin. [in Arabic]
- Ibn Faris, Ahmad ibn Faris. (1984). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*. Maktab al-'Ilam al-Islami. [in Arabic]
- Ibn Hayyun, Nu'man ibn Muhammad al-Maghribi. (2006). *Da'a'im al-Islam*. Mu'assasat Al al-Bayt. [in Arabic]
- Ibn Shahr Ashoub, Muhammad ibn Ali. (2000). *Manaqib Al Abi Talib*. Allamah Publications. [in Arabic]
- Ibn Shu'bah al-Harrani, Hassan ibn Ali. (1984). *Tuhaf al-'Uqul*. Islamic Publications Office affiliated to the Society of Seminary Teachers of Qom. [in Arabic]
- Javaheri-Pour, Mehrdad, Rahimi, Muhammad, & Mo'menpour, Reza. (2014). Formation of social trust and meta-analysis of its effective factors. *Iranian Journal of Sociological Studies*, 4(14), 75–97. [in Persian]
- Khadem Alizadeh, Amir, Abdollahi Arani, Mos'ab, & Ghafoorzadeh, Hossein. (2017). The relationship between charity (infaq) and economic growth in Iran. *Islamic Economics*, 17(65), 5–32. [in Persian]
- Lakzaei, Najaf, & Hajizadeh, Hadi. (2014). Examination of individuals' economic security through the principles of Imami jurisprudence with reference to security authority. *Encyclopedia of Economic Law*, 21(6), 1–31. [in Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser. (1996). *Payam-e Imam: A New and Comprehensive Commentary on Nahj al-Balaghah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Persian]
- Muhammadi Reyshahri, Muhammad. (2010). *Encyclopedia of Amir al-Mu'minin* (pbuh). Dar al-Hadith. [in Persian]
- Motahhari, Murtaza. (1996). *Collected Works of Martyr Motahhari*. Sadra Publications. [in Persian]
- Mundell, R. (1998). *The changing face of national security: a conceptual analysis*. Research Institute of Strategic Studies. [in Arabic]
- Nik-Gohar, Abdolhossein. (1990). *Foundations of Sociology*. Raizan Publications. [in Persian]
- Rashidpour, Majid. (1995). *Foundations of Islamic Ethics*. Hijrat Publications. [in Persian]
- Sen, Amartya. (2009). *The Idea of Justice* (translated into Persian by Ahmad Azizi). Nashr-e Ney. [in Persian]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Hossein. (2011). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at. [in Arabic]

